

Joanna Papiernik

**Czy możemy Boga
poznać naprawdę?**

Marsilio Ficino o duszy ludzkiej

Czy możemy Boga poznać naprawdę?

Marsilio Ficino o duszy ludzkiej

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

Joanna Papiernik

Czy możemy Boga poznać naprawdę?

Marsilio Ficino o duszy ludzkiej

 WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2016

Joanna Papiernik – Uniwersytet Łódzki, Katedra Historii Filozofii
90-131 Łódź, ul. Lindleya 3/5

RECENZENT

Włodzimierz Olszaniec

REDAKTOR INICJUJĄCY

Damian Rusek

KOREKTA

AGENT PR

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Wojciechowska

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: <https://commons.wikimedia.org>
Leonardo da Vinci – Study of a Warrior's Head for the Battle of Anghiari

© Copyright by Joanna Papiernik, Łódź 2016

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.07347.16.0.M

Ark. wyd. 19,2; ark. druk. 17,0

ISBN 978-83-8088-216-4

e-ISBN 978-83-8088-217-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
ROZDZIAŁ I	
Apologia nieśmiertelności w <i>Teologii Platońskiej</i>	11
Zarys zagadnienia nieśmiertelności przed powstaniem <i>Teologii</i> <i>Platońskiej</i>	11
<i>Teologia Platońska</i> jako traktat o nieśmiertelności i poznaniu Boga	30
ROZDZIAŁ II	
Ficiniańska <i>scala entium</i> . Centralne miejsce duszy i jego poznaw- cze konsekwencje	63
Ciało	65
Jakość	66
Dusza	69
Anioł	86
Bóg	92
Jak dusza poznaje	104
ROZDZIAŁ III	
Zdolność do poznania Boga a nieśmiertelność	135
Teoriopoznawcze uwarunkowania dążenia do Boga	139
Formy kontemplacji Boga. Problem zdolności do jej osiągnięcia w czasie ziemskiego życia	169
Udział Ficina w sporze o monoteizm	181
ZAKOŃCZENIE	209
Marsilio Ficino <i>Argumentum do „Teologii Platońskiej”</i>	213
BIBLIOGRAFIA	251
SUMMARY	267

WSTĘP

Niniejsza monografia stanowi poszerzenie i pogłębienie części badań prowadzonych w ramach pracy doktorskiej *Platon schrystianizowany? Marsilia Ficina intuicyjne poznanie idei drogą do zjednoczenia z Bogiem*. Jej podstawowym celem jest propozycja zinterpretowania *Teologii Platońskiej*, jednego z najśłynniejszych i najważniejszych filozoficznych dzieł renesansowych, jako traktatu o nieśmiertelności duszy jednostkowej, której jednym z głównych uzasadnień jest zdolność człowieka do poznania Boga.

Uzasadnienie nieśmiertelności duszy człowieka stanowi *explicite* wyrażony cel renesansowego dzieła – jego podtytuł brzmi: „o nieśmiertelności dusz” (*de immortalitate animorum*) – a przetrwanie duszy indywidualnej (nie zaś przysługujące gatunkowi ludzkiemu *en bloc*) zostaje jasno wyartykułowane w polemice z awerroistyczną koncepcją jedności intelektu (choć w sposób dorozumiany jest obecne we wszystkich księgach traktatu). Do pewnego stopnia problematyczna pozostaje jednak ocena podbudowy i doboru argumentów Ficiniańskiego projektu. Obszerna i drobiazgowa *Teologia...* zawiera bardzo liczne odniesienia do rozmaitych koncepcji świadczące o erudycji Florentyńczyka, a klarowna i zadowolająca przez samego autora struktura wzbogacona jest wieloma ekskursami w obrębie określonych ksiąg, a także rozdziałów. Z tego względu traktat stanowi dla czytelników zasobne źródło filozoficznych dociekań i inspiracji, ale i może wywoływać pewne trudności interpretacyjne.

W ocenie autorki zagadnienie nieśmiertelności jest w omawianym traktacie wpisane w zrozumienie i uwielbienie Boga przez duszę ludzką, które – jak klarownie wskazuje Ficino – stanowią cel ludzkiego życia. Zbiór uzasadnień nieśmiertelności duszy w znacznej mierze odnosi się do możliwości poznawczych i źródła szczęścia człowieka, te z kolei wynikają z wyznaczonego duszy centralnego miejsca na pięciostopniowej skali bytowej. Zawarte w tytule niniejszego studium pytanie o możliwość poznania Boga wyznacza perspektywę badawczą przejawiającą się w sformułowaniu stanowiącym dalszą część tytułu, tj. w teorio-poznawczych uzasadnieniach jednostkowej nieśmiertelności.

Plan niniejszego studium obejmuje: (1) wyjaśnienie wzrostu popularności problemu nieśmiertelności w Renesansie oraz wskazanie racji, dla których *Teologia Platońska* może być uznana za traktat o nieśmiertelności i poznaniu Boga; (2) przedstawienie Ficiniańskiej hierarchii ontycznej ze szczególnym uwzględ-

nieniem centralnego w niej miejsca duszy ludzkiej oraz wynikających stąd konsekwencji dla możliwości poznawczych człowieka, jak również objaśnienie mechanizmu poznawczego; (3) zobrazowanie, dlaczego zdolność do poznania Boga stanowi uzasadnienie nieśmiertelności duszy, co wiąże się z (a) wykazaniem zasadności kognitywno-wolitywnego dążenia do Boga, (b) analizą efektywności wysiłku poznawczego na ziemi i po oddzieleniu duszy od ciała oraz (c) wyjaśnieniem przynależności wspomnianej zdolności do jednostkowej duszy ludzkiej. Suplementem prezentowanego studium jest przekład *Argumentum do Teologii...*

Jeśli chodzi o stan badań, należy podkreślić, że od ubiegłego wieku odnotowuje się znaczący wzrost zainteresowania historyków idei myślą Renesansu, w tym filozofią Ficina, niemniej jednak przeważająca większość tekstów na temat tej ostatniej, nawet gdy mają one charakter monograficzny, dotyczy wielu Ficiniańskich dzieł i nie traktując *opus magnum* Florentyńczyka dystynktywnie. Wyjątek stanowi wydane w 1974 roku studium Ardis B. Collins, w którym szczegółowo przedstawiono platońskie i tomistyczne źródła zawartych w *Teologii...* rozważań. Trzeba zarazem zaznaczyć, że omawiany traktat renesansowy pozostaje podstawowym punktem odniesienia przy wyjaśnianiu Ficiniańskich koncepcji, co w istocie znajduje odzwierciedlenie w publikacjach różnych badaczy, jednakże treść tego dzieła jest bądź zintegrowana z zawartością innych prac Ficina dotyczących wybranego zagadnienia, bądź stanowi przedmiot analiz określonego fragmentu (np. rozdziału) pracy o szerszej tematyce.

Polskie badania nad myślą Marsilia Ficina są nieliczne, choć ich tradycja sięga okresu znacznego wzrostu zainteresowania tym filozofem na świecie. W latach trzydziestych XX wieku powstały prace Mariana Heitzmana i Bogdana Kieszkowskiego, których głównym celem było przedstawienie działalności tzw. Akademii Florenckiej (od ponad dwóch dekad toczy się debata, czy Akademia w ogóle istniała lub/i jaka była jej forma), a zatem i jej protagonisty, tj. Ficina. Z założenia więc opracowania te cechują się wyższym poziomem ogólności i obecnie, w świetle wyników nowych badań, nie mogą stanowić głównego punktu odniesienia rzetelnych analiz tej myśli. Poza tym należy wspomnieć o tekstach na temat wybranych aspektów Ficiniańskiej filozofii i jej recepcji. Juliusz Domański badał m.in. popularność koncepcji Ficina w renesansowej Polsce, Alicja Kuczyńska przedmiotem swoich analiz uczyniła myśl estetyczną Florentyńczyka, Włodzimierz Olszaniec jest autorem studiów dotyczących zagadnień przekładu u renesansowego filozofa. Warto również wspomnieć o doktoracie Magdaleny Olejnik zawierającym analizę *De vita libri tres* Florentyńczyka. Tym samym niniejsze studium stanowi pierwszą polską monografię obejmującą badania wykładni *Teologii Platońskiej*.

Zamierzeniem autorki było stworzenie monografii, która może być użyteczna zarówno dla osób dopiero zaznajamiających się z myślą Ficina, jak i – wobec pogłębienia analiz przedstawionych w tytule – badaczy tej filozofii. Celem studium jest propozycja odczytania *Teologii...* w kontekście apologii ludzkiej nieśmiertelności na podstawie rozważań teoriopoznawczych, w tym – do pewnego stopnia – w stosunku do nierozstrzygniętego w średniowieczu, a zintensyfikowanego w dojrzałym Renesansie sporu o jedność intelektu możliwościowego.

Jeśli chodzi o pisownię tytułu analizowanego dzieła, będzie się ona różnić w zależności od kontekstu językowego. Gdy przywoływany jest tekst oryginalny, zachowana zostaje także oryginalna pisownia (tj. *Theologia Platonica*), w przypadku pozostałych nawiązań do traktatu (czy to w tekście głównym, czy też w przypisach) stosuje się pisownię w przekładzie (tj. *Teologia Platowska*).

Wszystkie przekłady z języka starogreckiego, łacińskiego, angielskiego, włoskiego i francuskiego, o ile nie podano nazwiska tłumacza, zostały dokonane przez autorkę. Tłumaczenia przygotowano głównie w odniesieniu do referowanych fragmentów, które nie zostały dotychczas przełożone na język polski. Przekład nie jest zamieszczany w przypadku parafrazy czy innej formy objaśnienia omawianych *passusów* bądź gdy istnieje polska wersja danego tekstu. W tłumaczeniach w nawiasach okrągłych znajdują się łacińskie terminy, które trudno jest oddać w języku polskim. W nawiasach kwadratowych – słowa dodane do tekstu przez tłumaczkę.

Badania zawarte w monografii zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych w ramach finansowania stażu po uzyskaniu stopnia naukowego doktora na podstawie decyzji numer DEC-2013/08/S/HS1/00509. Chciałabym podziękować osobom, które pomogły mi w pracy nad książką: szczególnie dziękuję Pani Dr hab. Krystynie Krauze-Błachowicz oraz Pani Dr hab. Elżbiecie Jung za przydatne sugestie dotyczące czy to treści, czy struktury pracy. Dziękuję również Panu Profesorowi dr. hab. Włodzimierzowi Olszańcowi za cenne wskazówki podane w recenzji. Najbliższym serdecznie dziękuję za wsparcie.

APOLOGIA NIEŚMIERTELNOŚCI W TEOLOGII PLATOŃSKIEJ

Zarys zagadnienia nieśmiertelności przed powstaniem *Teologii Platońskiej*

Nieśmiertelność duszy stanowi jedno z najdonioślejszych i najpowszechniej podejmowanych zagadnień niemal od początku rozwoju filozofii europejskiej. Dzieje jego rozstrzygnięć w świecie chrześcijańskim, do którego włoski filozof okresu *quattrocento* Marsilio Ficino należał *par excellence* pomimo dość swobodnego czerpania z wielu pogańskich źródeł, można podzielić – na wyższym poziomie ogólności – na koncepcje odwołujące się do platonizmu i neoplatonizmu oraz rozwiązania w duchu arystotelesowskim z uwzględnieniem (często obejmującym krytykę) interpretacji Komentatora. Jeśli chodzi o pierwszą grupę, przyjęła ona rozstrzygnięcia zaczerpnięte głównie z Platońskiego *Fedona*, głosząc, że dusza jest kompletnym, jednostkowym nieśmiertelnym z natury bytem, który kieruje ciałem. Druga zaś opowiadała się za arystotelesowskim ujęciem duszy jako formy lub zasady aktualizacji ciała nieoddzielnej od tego ciała, podejmując jednocześnie szeroką dyskusję na temat słynnego fragmentu *O duszy* (III 5) dotyczącego oddzielenia i nieśmiertelności rozumnej części duszy. Zaznaczyć jednak należy, że żadna z tych koncepcji nie została zaakceptowana *en bloc* przez znakomitą większość średniowiecznych myślicieli, ale zmodyfikowana była tak, by ujmowała zagadnienie duszy na tle problemu zmartwychwstania i wszechmocy Boga w odniesieniu do jej zbawienia lub potępienia. Tradycja platońska i neoplatońska zdecydowanie dominuje w pismach św. Augustyna, Jana Szkota Eriugeny czy świętego Anzelma, podczas gdy odwołania do rozważań Stagiryty wraz z analizą interpretacji Awerroesa stanowią główny punkt odniesienia w rozważaniach na temat duszy świętego Tomasza, Idziego Rzymianina czy Sigera z Brabancji.

W związku z takim zapleczem intelektualnym oraz wobec nowo powstałych przekładów na język łaciński tekstów platońskich, neoplatońskich i arystotelesowskich w XV wieku¹ problematyka nieśmiertelności duszy – w żadnym razie nie wy-

¹ Marsilio Ficino jest autorem pierwszego tłumaczenia na łacinę całego *Corpus Platonicum*, także nieco wcześniej humaniści włoscy wślawili się licznymi przekładami autorów greckich. Dysponujemy dość obszerną literaturą na temat wysiłku

czerepana ani w rozważaniach pierwszych filozofów chrześcijańskich, ani w szczegółowych analizach scholastyków, a także sytuowana w odmiennym renesansowym kontekście teologiczno-filozoficznym – zyskała nowy impuls. Trzeba bowiem zaznaczyć, że jakkolwiek zagadnienie nieśmiertelności jest obecne w rozważaniach niektórych prominentnych myślicieli średniowiecznych, liczba traktatów tytułowo ujmujących wspomnianą kwestię jest w wiekach średnich zaskakująco niska. Poza wczesną pracą należącego wszak do chrześcijańskiej starożytności Augustyna pt. *De immortalitate animae*, do której jednak nierzadko odnoszą się myśliciele średniowieczni, wymienić można teksty Dominika Gundisalviego (tytuł brzmi: *De immortalitate animae*)² oraz Wilhelma z Owernii (także pt. *De immortalitate animae*)³.

renesansowych intelektualistów, których celem było udostępnienie tekstów greckich nieznaną języka Platona i Arystotelesa łacinnikom; poniżej podane są jedynie podstawowe referencje dotyczące (przynajmniej częściowo) znaczenia i charakteru przekładów okresu *quattrocento* z zaznaczeniem, że nie jest to wyczerpująca lista – ograniczono ją do opracowań obejmujących więcej niż tłumaczenie jednego dzieła przez jednego autora. E. Garin, *Le traduzioni umanistiche di Aristotele nel secolo XV*. Atti e Memorie dell'Accademia Fiorentina di Scienze Morali, „La Colombaria” 16 [n. s. 2] (1947–1950), s. 55–104; idem, *Ricerche sulle traduzioni di Platone nella prima metà del sec. XV*, [w:] *Medioevo e Rinascimento: Studi in onore di Bruno Nardi*, vol. 1, Firenze 1955, s. 339–374; P.O. Kristeller, *Marsilio Ficino as a Beginning Student of Plato*, „Scriptorium” 20 (1966), s. 41–54; idem, *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Rome 1956, s. 339–342; *Leonardo Bruni Aretino: Humanistisch-Philosophische Schriften: Mit einer Chronologie, seiner Werke und Briefe*, ed. H. Baron, Leipzig–Berlin 1928; J. Domański, *Kilka uwag o teorii i praktyce przekładania w łacińskim obszarze językowym*, Nadb. „Przegląd Tomistyczny”, t. 1, s. 123–161; idem, *Użytkownicy i badacze filozofii starożytnej w XV wieku*, [w:] *Literatura i kultura późnego średniowiecza w Polsce*, red. T. Michałowska, Warszawa 1993, s. 29–40; idem, *Przekład jako praca twórcza*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 40 (1995), s. 21–29; J. Hankins, *Some Remarks on the History and Character of Ficino's Translation of Plato*, [w:] *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e documenti*, I, Firenze 1986, s. 87–304; idem, *Plato in the Italian Renaissance*, 2 t., London–Leiden 1990; idem, *Translation Practice in the Renaissance: the Case of Leonardo Bruni*, [w:], *Études classiques*, 1. Actes du colloque „Methodologie de la traduction: de l'Antiquité à la Renaissance”, eds. C.M. Ternes, M. Mund-Dopchie, Luxembourg 1994, s. 154–175; E. Berti, *Traduzioni oratorie fedeli*, „Medioevo e Rinascimento” 2 (1988), s. 250–266; P. Botley, *Latin translation in the Renaissance. The Theory and Practice of Leonardo Bruni, Gianozzo Manetti, Erasmus*, Cambridge 2004; W. Olszaniec, *Od Leonarda Bruniego do Marsilia Ficina. Studium renesansowej teorii praktyki i przekładu*, Warszawa 2008.

² Dominicus Gundissalinus, *De immortalitate animae*, [w:] *Des Dominicus Gundissalinus Schrift von der Unsterblichkeit der Seele nebst einem Anhang, enthaltend die Abhandlung den Wilhelm von Paris (Auvergne) „De immortalitate animae”*, BGPhMA (Beiträge

W XV wieku autorami traktatów dotyczących nieśmiertelności (jako tytułowego zagadnienia) byli m.in.⁴: Agostino Dati (traktat *De animi immortalitate*)⁵, Jan z Ferrary (*De celesti vita*)⁶; Antonio degli Agli (*De immortalitate*

zur Geschichte der Philosophie [und Theologie] des Mittelalters. Texte und Untersuchungen) II, 3, ed. G. Bülow, Münster 1897, s. 1–38; na temat tego tekstu zob. przede wszystkim (poza badaniami G. Bülowa, o których piszę w kolejnym przypisie): B.C. Al-lard, *Note sur le „De immortalitate animae” de G. d’Auvergne*, „Bulletin de Philosophie Médiévale” 18 (1976), s. 68–72; G. Di Napoli, *L’immortalità dell’anima nel Rinascimento*, Torino 1963, s. 34–35; tematyka tego traktatu zawarta w tytule stanowi rozszerzenie rozważań Gundisalviego z jego wcześniejszego dziełka pt. *De anima*, przy pisaniu którego w znacznej mierze inspirował się rozważaniami Awicenny: Dominicus Gundissalinus, *Tractatus de anima*, [w:] J.T. Muckle, *The Treatise „De anima” of Dominicus Gundissalinus. With an Introduction by Étienne Gilson*, „Mediaeval Studies” 2 (1940), s. 23–103; o wpływie Awicenny na myśl Gundisalviego zob. także m.in.: Sander de Boer, *The Science of the Soul. The Commentary Tradition on Aristotle’s De anima, c. 1260 – c. 1360*, Leuven 2013, s. 23–24; D. Bloch, *Aristotle on Memory and Recollection: Text, Translation, Interpretation, and Reception in Western Scholasticism*, Leiden 2007, s. 169–171.

³ Guilelmus Parisiensis, *De immortalitate animae*, BGPhMA, ed. G. Bülow, s. 39–61. Podobnie jak w przypadku Gundisalviego, ta relatywnie krótka praca stanowi uszczegółowienie zagadnienia omówionego we wcześniejszym tekście pt. *De anima*. Wilhelm z Owernii, *De anima*, [w:] idem, *Opera omnia*, vol. 2, Parisii 1674, s. 65–228. Na temat tego dzieła zob. przede wszystkim: E.A. Moody, *William of Auvergne and His Treatise “De Anima”*, [w:] idem, *Studies in Medieval Philosophy, Science and Logic. Collected Papers, 1933–1969*, Berkeley–Los Angeles–London 1975, s. 1–109; *De immortalitate animae* autorstwa Wilhelma z Owernii jest uważane za nieoryginalne, ponieważ w znacznej mierze inspirowane tekstem o tym samym tytule Gundisalviego – zob. G. Bülow, *Beziehung zwischen Dominicus’ und Wilhelm’s Schriften „De immortalitate animae”*, [w:] BGPhMA, s. 88–99.

⁴ Nie jest to wyczerpująca lista. Obejmuje zarówno teksty wydane, jak i niewydane, napisane przez postaci o odmiennej formacji intelektualnej i różnych zdolnościach koncepcyjnych. Jasno z niej jednak wynika, że w piętnastym stuleciu znaczącą w porównaniu do wieków średnich popularność zyskały opracowania tytułowo ujmujące kwestię nieśmiertelności duszy ludzkiej.

⁵ Agostino Dati, *De immortalitate animae*, [w:] idem, *Opera omnia*, Siena 1503; choć dziełko zostało wydane już w XVI wieku, Dati zmarł w 1478 roku, a więc skomponował je w XV stuleciu. Na temat tego tekstu zob.: E. Garin, *La cultura filosofica del Rinascimento italiano. Ricerche e documenti*, Firenze 1969, s. 108–110; G. Di Napoli, *L’immortalità dell’anima*, s. 110–114.

⁶ Johannes Ferrariensis, *De coelesti vita: liber noviter editus in quo infrascripta continentur in primis: De natura animae rationalis; De immortalitate animae; De inferno et cruciatu animae; De paradiso et felicitate animae*, Venezia 1494.

animae)⁷, Leonardo Nogarola (*De immortalitate animae*)⁸, Philippus de Barberis (*De immortalitate animarum libri tres*)⁹ oraz Jacopo Camfora (*Dialoghi sull'immortalità dell'anima*)¹⁰; poza tym należy wspomnieć o niewydanym traktacie *De humani animae immortalitate*, którego autorem jest Pier Candido Decembrio¹¹.

Jak można wnioskować z przedstawionych powyżej danych, okres *quattrocento* odznaczał się wzrostem zainteresowania problemem nieśmiertelności. Powstaje zatem pytanie o przyczyny takiego *status quo*. Jak uważa m.in. Raymond Marcel, filozofowie średniowieczni z większym zaangażowaniem prowadzili rozważania na temat zmartwychwstania ciała, podkreślając tym samym wszechmoc i miłość Boga, ale w znacznej większości pomijali tematykę nieśmiertelności w jej odniesieniu do naturalnej dyspozycji duszy do życia wiecznego, tymczasem ten właśnie aspekt wydaje się mieć istotne znaczenie dla humanistów renesansowych¹². Ci ostatni nie tyle bowiem chcieli zaprzeczyć boskiej miłości i cudowi cielesnej rezurekcyj, ile nie godzili się na wiarę w konieczność aktywności Boga w celu uczynienia ludzkiej duszy nieśmiertelną¹³. Należy też podkreślić, że najznacniejsi myśliciele scholastycznego okresu wysublimowanych rozważań filozoficzno-teologicznych nie uczynili zagadnienia nieśmiertelności głównym przedmiotem swych dociekań.

⁷ Datowany na 1470 rok traktat *De immortalitate animae* zachował się w formie rękopiśmiennej w Bibliotece Watykańskiej: Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 1494. Na temat tego traktatu zob. E. Garin, *La cultura filosofica*, s. 111–113; na temat Aglego por. także: A. Della Torre, *Storia dell' Accademia platonica di Firenze*, Firenze 1902, s. 775 i n. (o traktacie *De immortalitate animae* s. 776) oraz G. Mazzuchelli, *Gli scrittori d'Italia, cioè, Notizie storiche e critiche intorno alle vite e agli scritti dei letterati italiani*, Brescia 1753, t. I, s. 185–185.

⁸ Dzieło *De immortalitate animae* zachowało się w formie rękopiśmiennej w Bibliotece Medicea Laurenziana (Ashb. 180), pochodząca z niego dedykacja skierowana do Wawrzyńca Medyceusza została zawarta w: E. Garin, *La cultura filosofica*, s. 123–124.

⁹ Philippus de Barberis, *Libellus de animorum immortalitate et de divina Providentia*, Napoli 1490.

¹⁰ Jacopo Camfora, *Dialoghi sull'immortalità dell'anima*, Roma 1472.

¹¹ Na ten temat zob.: P.O. Kristeller, Pier Candido Decembrio and His Unpublished Treatise on the Immortality of the Soul, [w:] *The Classical Tradition: Literary and Historical Studies in Honor of Harry Caplan*, ed. L. Wallach, New York 1966, s. 536–558; J. Hankins, *Plato in the Italian Renaissance*, s. 417–418. Tekst traktatu: P.O. Kristeller, *Studies in Renaissance Thought and Letters*, I, Rome 1985, s. 567–584.

¹² Pisząc w dalszej części tekstu o humanistach i humanizmie, o ile nie poczyniono dodatkowego zastrzeżenia, odnoszę się do intelektualistów i kierunku filozoficzno-kulturalnego Odrodzenia.

¹³ R. Marcel, *Marsilie Ficini (1433–1499)*, Paris 1958, s. 650.